

HONDERD JAAR UITVOERINGSPRAKTIJK
VAN DE MATTHÄUS-PASSION

DOOR MARLOES BIERMANS

VANAF HET EERSTE BEGIN WAS HET DUIDELIJK: DE NEDERLANDSE BACHVERENIGING WIL DE MATTHÄUS-PASSION UITVOEREN OP EEN MANIER DIE RECHT DOET AAN BACHS MUZIEK. WELKE KEUZES WERDEN DAARBIJ IN DE LOOP DER JAREN GEMAAKT? MARLOES BIERMANS BELUISTERDE OPNAMES VAN DE LAATSTE ZESTIG JAAR EN DOOK IN ONZE ARCHIEVEN VOOR EEN UITVOERINGSGESCHIEDENIS AAN DE HAND VAN EEN AANTAL THEMA'S.

Struinend in de archieven van de Nederlandse Bachvereniging ontdekte ik al snel een rode draad. Uit alle documenten, opnames, brieven, knipsels of verslagen, spreekt een grote liefde voor Bachs muziek en de wens om zo dicht mogelijk bij de componist te komen. Zo schrijft Herman Rutters, een journalist van het *Algemeen Handelsblad* die nauw betrokken was bij de oprichting van de Nederlandse Bachvereniging, op 14 september 1921: "De bedoeling dezer vereeniging is, het werk van Johann Sebastian Bach meer intensief te beoefenen en hier meer algemeen bekend te maken. In de eerste plaats door uitvoeringen, waarbij er naar gestreefd zal worden, ook door meer intieme bezetting den geest der muziek zoo zuiver mogelijk te doen spreken."

> Het begin

Intrigerend in het citaat hierboven vind ik het gebruik van het woord zuiver en het woord intiem. De oprichters konden nauwelijks vermoeden dat in de jaren 80 onder Bach-uitvoerenden een heftige discussie zou losbarsten over intieme bezettingen waarin artistiek leider Jos van Veldhoven een belangrijke rol zou spelen. Het woord zuiver impliceert dat er in de gebruikelijke uitvoeringen 'onzuiverheden' zouden zijn. De gouden standaard op dat moment waren de uitvoeringen van Willem Mengelberg en het Concertgebouworkest, sinds 1899 een traditie in het Amsterdamse Concertgebouw. Mengelbergs uitvoeringen met veel 'lege virtuositeit' deden Bachs muziek volgens de oprichters geen recht. In het streng verzuilde Nederland speelde daarbij het feit dat Mengelberg katholiek was zeker ook een rol (zie ook het artikel van Guido van Oorschoot vanaf pagina 64). Wat stoorde de oprichters van de Bachvereniging aan de uitvoeringen van Mengelberg?

- > de locatie: een concertzaal in plaats van een kerk
- > de dag van uitvoering: Palmzondag
- > de interpretatie: te romantisch
- > de tempi: te traag
- > het aantal musici
- > het knippen in het stuk: Mengelberg kortte delen in en schrapte hele aria's

Linker pagina:
Uitvoering onder
leiding van Anthon
van der Horst, met
het koor op een
tribune tot net
onder het nieuwe
orgel van Flentrop
(maart 1940)

DE EERSTE KEER 'NAARDEN'

Om dit soort onzuiverheden recht te zetten, begon de Nederlandse Bachvereniging een eigen passietraditie in de Grote Kerk in Naarden, met een nieuw, eigen koor onder leiding van Johan Schoonderbeek. De uitvoering was op Goede Vrijdag, de dag waarop Christus stierf en de dag waarvoor Bach zijn *Matthäus-Passion* had geschreven. Zo kreeg de uitvoering een bijna ritueel karakter. De bezetting was intiemer dan bij Mengelberg: zo'n 160 musici (solisten, jongenskoor, koor en orkest), bijna de helft van de ruim 300 van Mengelberg. Ironisch genoeg had de Bachvereniging geen eigen orkest, maar werd in de beginjaren een ad hoc ensemble samengesteld uit leden van het Concertgebouworkest.

Hoe anders die eerste uitvoering onder Johan Schoonderbeek in Naarden precies heeft geklonken, kunnen we alleen nog afleiden uit recensies en aantekeningen in het uitvoeringsmateriaal. In elk geval klopten locatie en dag van uitvoering en kwam volgens de recensies Bach beter tot zijn recht. Schoonderbeek hield zich aan Bachs partituur en liet bijvoorbeeld het orkest in de koralen meespelen met de zangers. Ook was de uitvoering iets 'completer' dan in Amsterdam. Toch schrapte ook de Bachvereniging, mede onder druk van het bestuur, nog een fors aantal delen.

De kranten stonden op 15 april 1922 vol positieve berichten. Zo schreef Herman Rutters in de avondeditie van het *Algemeen Handelsblad*: "De resultaten van de uitvoering door de Nederlandsche Bach-Vereeniging zijn zóó overtuigend, dat elk theoretisch klinkend betoog wel veilig achterwege kan blijven. De Bach-Vereeniging voelt dat zij, om den geest van Bach's kunst nader te brengen, moet breken met het laat-negentiende-eeuwsch streven naar geweldige klankexpansie, door te zwenken naar het ideaal der zeventiende en achttiende eeuw."

Uitvoering in 1934 onder leiding van Anthon van der Horst, koor en orkest nog achter het koorhek

1922
Eerste uitvoering

1923
Eerste keer Anthon van der Horst op orgel

1924
Introductie klavecimbel

1925
Eerste uitvoering buiten Naarden: Enschede

1926
Siegfried Ochs valt in voor zieke Johan Schoonderbeek, introduceerde orgel in deel recitatieven

Eerste volledige uitvoering door Evert Cornelis met Toonkunst Rotterdam in Rotterdam

1928
Johannes-Passion (eerste volledige uitvoering in Nederland), eerste keer viola da gamba

WEGGELATEN DELEN TOT EN MET 1927 IN NAARDEN

17 koraal
'Ich will hier bei dir stehen'
23 aria
'Gerne will ich mich bequemen'
32 koraal
'Mir hat die Welt trüglich gericht'
35 aria
'Geduld'
40 koraal
'Bin ich gleich von dir gewichen'
41b koor I&II
'Was gehet uns das an'
41c recitatief
'Und er warf die Silberlinge in den Tempel'
42 aria
'Gebt mir meinen Jesum wieder'
43 recitatief
'Sie hielten aber einen Rat'
44 koraal
'Befiehl du deine Wege'
46 koraal
'Wie wunderbarlich ist doch diese Strafe'
52 aria
'Können Tränen meiner Wangen'
56 Recitatief
'Ja freilich will in uns das Fleisch und Blut'
57 aria
'Komm, süßes Kreuz'
58a recitatief
'Und da sie an die Stätte kamen'
60 aria
'Sehet, Jesus hat die Hand'
63c recitatief
'Und es waren viel Weiber da'
65 aria
'Mache dich, mein Herze, rein'
66b koor I&II
'Herr, wir haben gedacht'
66c recitatief
'Pilatus sprach zu ihnen'

> Het vervolg: een uitvoeringsgeschiedenis aan de hand van thema's

Niet alleen bij de eerste uitvoering was 'zuiverheid' belangrijk. De afgelopen honderd jaar hebben dirigenten en uitvoerenden telkens op hun eigen manier geprobeerd Bach trouw te blijven. Daarbij spelen deels dezelfde aspecten als in het begin. Honderd jaar *Matthäus-Passion* laat zich goed beschrijven aan de hand van thema's als locatie, interpretatie, bezetting en instrumentarium.

LOCATIE EN TIJDSTIP

De Grote Kerk en de Goede Vrijdag bleken een schot in de roos. In honderd jaar Bachvereniging zijn dit belangrijke constante waarden in de *Matthäus-traditie*. Er was altijd een uitvoering op Goede Vrijdag, behalve in 1945 en 2020 (in 1928 en 2021 was er wel een uitvoering in Naarden, maar van de *Johannes-Passion*).

In 1970 en van 1973 tot 1975 werd uitgeweken naar Monnickendam omdat de Grote Kerk in Naarden verbouwd werd. Het aantal uitvoeringen – in de beginjaren enkel op Goede Vrijdag – breidde zich langzaam uit. In 1934 kwam er een tweede concert bij op de avond van Witte Donderdag. Sinds de jaren 90 zijn er vijf of soms zelfs zes concerten in Naarden. Al in 1925 was er naast de Naardense concerten een uitvoering in de Grote Kerk in Enschede. Pas veel later, ongeveer halverwege de jaren 80, breidde de tournee zich ook uit naar concertzalen – iets wat in de beginjaren onmogelijk zou zijn geweest. De oprichters zouden zich misschien omdraaien in hun graf als ze hadden geweten dat ‘hun’ Bachvereniging ter ere van het vijfenzeventigjarig bestaan de *Matthäus-Passion* zou uitvoeren in het hol van de leeuw: het Concertgebouw in Amsterdam.

DIRIGENTEN

Tot en met 1983 leidde de vaste dirigent van de Bachvereniging alle uitvoeringen, tenzij hij ziek was. Na het vertrek van Charles de Wolff in 1983 werd Jos van Veldhoven in eerste instantie aangesteld als ‘koorleider’ of ‘inzeper’ en werd per concert een gastdirigent uitgenodigd. Ook toen Jos van Veldhoven steeds vaker zelf concerten leidde en het vaste gezicht van het ensemble werd, bleef hij gasten uitnodigen voor producties. Mooi is dat hij daarbij een aantal keer een relatief jonge dirigent de kans gaf zijn eerste *Matthäus-Passion* te leiden, zoals Iván Fischer, Sigiswald Kuijken, Ton Koopman en Peter Dijkstra. Ton Koopman was ook de eerste meespelende dirigent, een ontwikkeling die sommigen destijds een ontelijke bezuiniging vonden, waarom kon er geen aparte organist worden ingehuurd, het was toch merkwaardig dat Ton Koopman zowel moest dirigeren als spelen?

VOLLEDIGHEID

Een heet hangijzer in de beginjaren was dat er in Bachs partituur werd geknipt, zie ook het overzicht op pagina 113. Dat er geschraapt moest worden, was vooral omdat de volledige passie te lang zou zijn. De kerk moest ‘s avonds op tijd weer leeg weer leeg voor de kerkdienst. Bovendien vroegen sommige delen om ‘lastige’ instrumenten, zoals viola da gamba of hobo da caccia. Johan Schoonderbeek kreeg daarom de handen nog niet op elkaar voor een volledige uitvoering. Zijn opvolger, Evert Cornelis die in 1926 al in Rotterdam een complete *Matthäus-Passion* had uitgevoerd, weigerde bij zijn aantreden in 1928 in het stuk te knippen. Maar ook hij stuitte op praktische bezwaren in de bestuursvergadering: “Mevr. van Eeghen wijst er op, dat met het oog op de uiterst beperkte zitgelegenheden in de Naardense Kerk de uitvoering der *Matthäus-Passion* al reeds lang genoeg duurt. Men kan dien duur niet nóg langer maken, zoodat men dan wel zal moeten besluiten om de uitvoering der *Matthäus-Passion* achterwege te laten en dan worden we dus verplicht om de *Johannes-Passion* te geven.” En zo geschiedde.

In 1929 was de kogel door de kerk, het bestuur stemde in met een volledige uitvoering. In plaats van om 14.00 uur werd begonnen om 11.00 uur, zodat na het eerste deel een lange pauze van 1,5 uur gehouden kon worden. De complete uitvoering duurde 3,5 uur. Na 1929 is er door de Bachvereniging nooit meer in de *Matthäus-Passion* geknipt, behalve tijdens twee speciale uitvoeringen in de serie *Pieces of Tomorrow* van TivoliVredenburg in 2017 en 2019.

INSTRUMENTARIUM

Voordat de Bachvereniging in 1983 een eigen barokorkest kreeg, werd samengewerkt met gastorkesten. In de eerste jaren was dat een ad hoc ensemble samengesteld uit musici van het Concertgebouworkest, daarna het Utrechts Stedelijk Orkest waar Evert Cornelis dirigent was en na de oorlog het Residentie Orkest. Instrumenten als een hobo d’amore, een hobo da caccia,

1942

‘Vaste’ solisten Jo Vincent en Annie Woud en klaveciniste Marie Landré zeggen af uit protest tegen het verbod voor Joden om nog mee te mogen doen in het openbare leven en uit weigering zich in te schrijven bij de Kultuurkamer

Organist Albert de Klerk introduceert het spelen uit de becijfering, daarvoor werd van een vooraf uitgeschreven continuo-uitwerking gespeeld

1945

Geen uitvoering i.v.m. WOII

1929

Eerste volledige uitvoering, eerste keer viola da gamba

1930

Anthon van der Horst valt in voor zieke Evert Cornelis

1932

Eerste uitvoering Anthon van der Horst als vaste dirigent

1935

Herdenking 250 jaar Bach

1937

Eerste keer klokgelui voor aanvang

1938

Eerste keer groot orgel en blokfluiten

1941

Geen concert op Witte Donderdag maar op Stille Zaterdag wegens avondklok

een klavecimbel, een viola da gamba of blokfluiten waren in deze moderne symfonieorkesten zeker voor de oorlog nog niet standaard beschikbaar. Vandaar dat in de eerste twee uitvoeringen van de Bachvereniging een piano gebruikt werd voor de begeleiding van de recitatieven. Ook de viola da gamba en de blokfluiten deden pas later hun intrede (1928 en 1938).

BASGROEP

Door de jaren heen zijn grote verschillen te zien in de bezetting van de basgroep (het continuo). Bach werkte in de baslijn altijd met een toetsinstrument aangevuld door lage strijk- en soms ook blaasinstrumenten. In zijn partituur en partijen geeft hij niet altijd aan welk toetsinstrument hij in gedachten had (orgel, klavecimbel of beide) en welke andere instrumenten (bijvoorbeeld cello, gamba, contrabas of fagot) zouden kunnen meespelen. In de *Matthäus-Passion* speelt juist de basgroep een grote rol, zowel in de aria’s als in de recitatieven.

Marie Landré, vanaf het begin betrokken bij de Bachvereniging als koorrepetitor en pianist/klavecinist, begeleidde in de eerste jaren de recitatieven en aria’s. De organist, vanaf 1923 Anthon van der Horst, speelde in de beginjaren met name mee in de tutti-delen. Geleidelijk kreeg het orgel een belangrijker rol en langzamerhand werd het steeds vaker gebruikt in de recitatieven. Vanaf 1938 werd een echt kerkorgel met pedaal ingezet, een destijds gloednieuw instrument, gebouwd door orgelbouwer Flentrop voor de wereldtentoonstelling in Parijs (1937). Het werd geschonken aan de Bachvereniging en hangt nog steeds in het koor van de Grote Kerk. Met het gebruik van een kerkorgel als continuo-instrument was de Bachvereniging een echte pionier. Nog steeds gebruiken we waar mogelijk kerkorgels als basinstrument. Het werken met een groot orgel geeft een bijzondere diepte en breedte aan de klank. Het orgel van Flentrop raakte in de jaren 70 in verval en past niet meer bij de eisen die we tegenwoordig aan een Bach-orgel stellen. Na de oorlog raakte Anthon van der Horst er steeds meer van overtuigd dat een klavecimbel niet thuis hoorde in Bachs geestelijke muziek en verving hij het klavecimbel door een tweede orgel. Pas laat in de jaren 80 keerde met Ton Koopman het klavecimbel weer terug in de basgroep. Tegenwoordig kiest elke dirigent zijn eigen kleur in de baslijn door de inzet van orgel, klavecimbel en soms ook theorbe (een luit met extra bassnaren). Behalve cello en contrabas worden ook gamba en fagot gebruikt om extra kleur te geven aan de recitatieven.

Pieces of Tomorrow in TivoliVredenburg (2017)

SOLISTEN

Na de eerste uitvoering in Naarden spreekt Herman Rutters de wens uit dat in de toekomst ook bij de keuze van de zangers Bachs partituur nauw gevolgd zal worden. Hij bedoelt dat Bach eigenlijk geen onderscheid maakte tussen koor en solisten en dat er in de *Matthäus-Passion* eigenlijk acht solisten nodig zijn. Voor zowel het eerste als het tweede koor een sopraan, alt, tenor en bas, die dan vervolgens alle solopartijen zingen, dus ook die van de evangelist en de Christus. Rutters bleek zijn tijd ver vooruit. Pas in 1994 zou Iván Fischer met aparte solisten voor koor 1 en 2 werken en pas in 2006 zou Jos van Veldhoven de solisten ook laten meezingen in de tutti-delen. Vóór die tijd waren er bij de Bachvereniging meestal vier of vijf solozangers, soms zelfs zes. Een sopraan, alt, tenor en bas, en meestal een aparte evangelist en Christus.

MANNEN EN VROUWEN

Met de opkomst van de countertenor in de jaren 60 ontstond ook bij de Bachvereniging de discussie of de altpartijen in Bachs muziek gezongen zouden moeten worden door een vrouw of een man. Charles de Wolff werkte in 1976 in de *Matthäus-Passion* eenmalig met een countertenor: Kevin Smith. De Wolff was niet heel enthousiast: "Die heb ik één keer gehad. Een mekkerende geit vond ik hem!" Daarna zou het tot april 1985 duren voor er weer een mannelijke alt te horen was: René Jacobs. Ook dit ging niet zonder slag of stoot. Vaste bezoekers dreigden niet te komen als er geen vrouwelijke alt was. Na afloop bleek dat René Jacobs toch niet klonk als 'gevolgelte in doodsnood' maar een 'schitterende stem' had. In de jaren 90 kregen mannelijke alten snel de overhand. Met jongens als sopraansolist, bij Bach gebruikelijk omdat in Leipzig geen vrouwen in de kerk mochten zingen, heeft de Bachvereniging in de *Matthäus-Passion* nog nooit gewerkt. Uiteraard is wel altijd een jongenskoor te horen in het openings- en slotkoor van het eerste deel. Tot de jaren 60 was de solistencast vrij constant, met veel terugkerende zangers. Het grootste deel kwam uit Nederland en Duitsland. Pas vanaf de jaren 70 en 80 groeit het aantal buitenlandse gastsolisten en de laatste twintig jaar zijn juist de zangers uit eigen land in de minderheid.

GROOT, KLEINER, KLEINST

Bij de eerste uitvoering stonden er rond de 160 musici op het podium. Dat was bijna de helft van de gemiddelde bezetting van Mengelberg. Kort gezegd werd de bezetting bij de Bachvereniging door de jaren heen steeds kleiner, al ging het schoksgewijs. Tot en met Charles de Wolff was de grootte van het koor vrij constant, met ongeveer 80 tot 100 leden. Bij de komst van Jos van Veldhoven werd het koor meer dan gehalveerd, tot ca. 35-40 zangers. Nog altijd waren dat met name goed geschoolde amateurs. Al werd zoals dat in notulen uit de jaren 20 omschreven staat, onder alle dirigenten ook gebruik gemaakt van 'huurlingen', professionele zangers die tegen betaling mee zongen. Pas in 1991 werd het volledige koor professioneel en bestond het uit ongeveer 24 zangers. In 2006 kwam Jos van Veldhoven met een nog verder 'afgeslankte' *Matthäus-Passion*. Al vanaf de jaren 80 experimenteerde hij in Bachcantates en ander repertoire met kleine vocale bezettingen waarbij solisten alles zongen, al dan niet aangevuld met één of twee extra zangers. In 2006 paste hij dit principe ook toe op de *Matthäus-Passion*. Publiek en pers reageerden geschokt en verrast toen deze 'gehalveerde uitvoering' werd aangekondigd.

1954

Begin traditie in Aardenburg

1957

Eerste officiële opname voor Telefunken

1958

1959

Anthon van der Horst leidt de jaarlijkse uitvoering van het Concertgebouworkest i.v.m. ziekte Eduard van Beinum

1958

Felix de Nobel vervangt Anthon van der Horst

1970

Monnickendam in plaats van Naarden (verbouwing)

1973

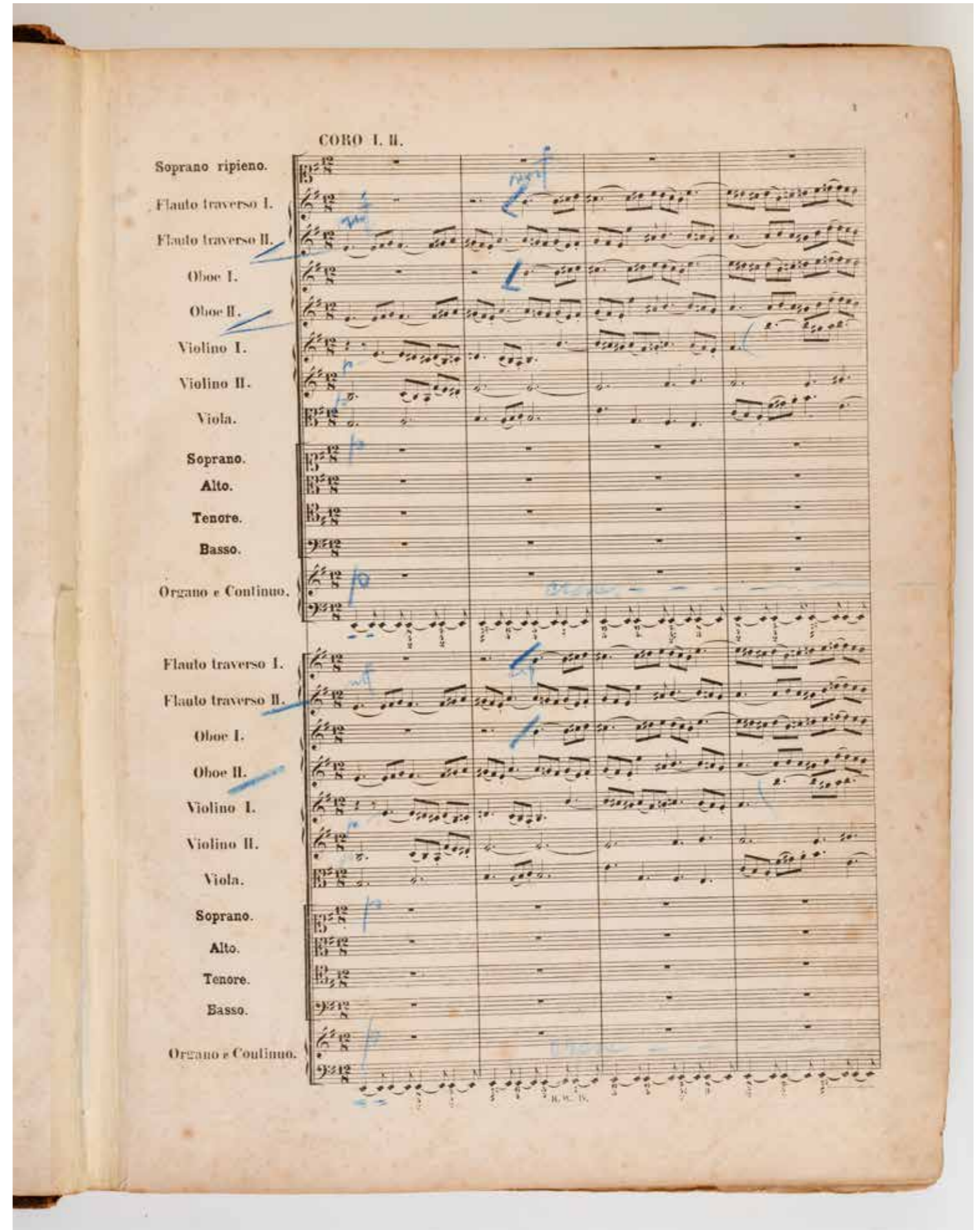
1975

Monnickendam in plaats van Naarden (verbouwing)

1976

Eerste mannelijke alt (Kevin Smith)

Rechter pagina:
Eerste pagina uit de
partituur van Johan
Schoonderbeek

Zelfs Gustav Leonhardt zei Jos van Veldhoven dat hij niets zag in 'kaasschaaf-uitvoeringen'. Na afloop bleken de reacties toch vooral enthousiast. Grappig genoeg kwam het publiek tot dezelfde conclusie als recensent Herman Rutters in 1922: met een kleinere bezetting hoor je bepaalde details weer als nieuw. Tegenwoordig ligt het totaal aantal uitvoerenden (solisten, vocaal ensemble, orkest en jongenskoor) tussen de 55 en 65 musici, al naar gelang de keuzes van de (gast)dirigent. De Nederlandse Bachvereniging heeft nog nooit een uitvoering gehad waarbij elke partij slechts door één musicus gespeeld of gezongen wordt, zoals sommige Engelse dirigenten als Josha Rifkin wel propageren.

EDITIES EN BRONNENSTUDIE

Toen in 1926 Johan Schoonderbeek ziek was en de meest voor de hand liggende vervanger, de Nederlandse dirigent Evert Cornelis, niet beschikbaar bleek, werd de Duitse dirigent Siegfried Ochs gevraagd in te springen. Dat viel niet bij iedereen in goede aarde. Ochs stond als dirigent wat meer in de symfonische traditie en er was angst dat hij te romantisch zou zijn. Toch brandde ook in hem de pioniersgeest. In Berlijn, waar hij vandaan kwam, had hij nauwgezet de originele partituur en partijen van Bach bestudeerd en op basis daarvan veel details gewijzigd in de editie van de Bach Gesellschaft uit 1854. Met zijn gedegen bronnenstudie voegde hij zo een nieuw element toe aan onze uitvoeringstraditie. Voor zijn opvolgers is het bestuderen van Bachs handschrift altijd belangrijk gebleven. Anthon van der Horst dirigeerde jaren uit een facsimile-editie (een gefotografeerde uitgave van Bachs handgeschreven partituur). De Bach-wetenschap staat niet stil en in de loop der jaren verschenen verschillende nieuwe edities op basis van Bachs manuscript en partijen. Zo voerden we in 2007 een vroege versie van de *Matthäus-Passion* uit.

APPLAUS

Jaarlijks krijgen mijn collega's van de afdeling kaartverkoop verschillende brieven over applaus na de *Matthäus-Passion*. Het is een heikel onderwerp en misschien hoort het eigenlijk niet thuis in een artikel over uitvoeringspraktijk. Want hebben uitvoerenden eigenlijk wel iets te zeggen over het applaus? Jos van Veldhoven schreef eens in een Vriendenmagazine dat hij meent van niet: applaus is een reactie van het publiek.

Van oudsher werd bij onze uitvoeringen niet geklapt. Het was ongepast, juist omdat de oprichters zich afzetten tegen de *Matthäus-Passion* als puur concert en in Naarden een soort rituele ervaring creëerden. Wel werd het gebruikelijk na de uitvoering op te staan om de musici te bedanken. Honderd jaar later vinden velen het nog steeds passender stil te blijven na het 'Wir setzen uns mit Tränen nieder'. Tegelijkertijd zijn er ook luisteraars die zo geroerd zijn dat ze zich juist willen laten horen. Weet dat de musici elke vorm van 'bijval' waarderen.

> Klinkende geschiedenis: opnames van de afgelopen zestig jaar

Na een aantal privé-experimenten werd in 1957 een eerste officiële live-plaatopname gemaakt van de *Matthäus-Passion* in Naarden onder leiding van Anthon van der Horst. In een radio-interview vertelt toenmalige producent Johan Reiziger hoe destijds Schiphol en Vliegbasis Soesterberg meewerkten door de vliegtuigen aan de grond te houden, dat het verkeer rond de kerk werd stilgelegd en dat de inwoners van Naarden zelfs het verzoek kregen om niet te wandelen met de hond. Op dit soort maatregelen om een mooie, stille audio-opname te kunnen maken, zijn we vandaag de dag jaloers.

1979

tv-opname EO
(250 jaar *Matthäus-Passion*)

1980

lp-opname door Cornemuse

1984

Eerste keer eigen barokorkest en nieuw koor
(Jos van Immerseel)

1985

Eerste meespelende dirigent
(Ton Koopman)

1986

Eerste keer
Jos van Veldhoven

1990

Eerste keer theorbe
(René Jacobs)

1993

Herintroductie klavecimbel
(Jos van Veldhoven)

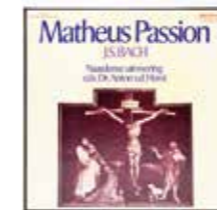

De *Matthäus-Passion* onder leiding van Charles de Wolff werd in 1980 vastgelegd. In de jaren 90 verschenen er opnames met Ton Koopman (1993) en Jos van Veldhoven (1997, 2010, en 2014) en waren er diverse radio- en tv-uitzendingen.

Hoe de *Matthäus-Passion* bij de Bachvereniging vóór de eerste opnames klonk is enigszins af te leiden uit uitvoeringsmateriaal uit de tijd van Evert Cornelis en een partituur met aantekeningen van Johan Schoonderbeek. Om een beeld te kunnen schetsen van de veranderende uitvoeringspraktijk bekeek ik dit uitvoeringsmateriaal en luisterde ik zeven verschillende opnames (zie onderstaande tabel).

	* 1937 Mengelberg	1957 van der Horst	1980 De Wolff	** 1986 Jos van Veldhoven	1993 Ton Koopman	2010 Jos van Veldhoven	*** 2018 Jos van Veldhoven
1. OPENINGSKOOR	10.54	10.17	7.29	7.39	7.24	7.53	7.27
9. RECITATIEF	3.12	2.49	2.23	2.17	2.07	2.12	2.14
19. RECITATIEF O SCHMERZ	2.59	02.16	2.00	1.56	1.49	1.41	1.38
27. SO IST MEIN JESUS - SIND BLITZE	5.20	4.42 (3.22/1.20)	4.44 (3.36/1.08)	5.10 (3.57/1.13)	4.42 (3.42/1.00)	4.34	5.25 (4.20/1.05)
29. O MENSCH	8.23	6.15	5.50	5.49	6.03	6.04	5.25
38. RECITATIEF	3.08	2.58	2.27	2.16	2.13	2.22	2.35
39. ARIA ERBARME	8.27	7.07	6.27	6.01	7.06	6.12	6.25
49. ARIA AUS LIEBE	5.45	5.38	4.57	4.49	5.27	4.48	4.47
54. KORAAL O HAUPT	2.32	2.53	2.15	2.19	2.12	2.35	2.30
63. RECITATIEF VORHANG	2.50	3.08	2.40	2.20	3.20	2.34	2.46
68. WIR SETZEN UNS	8.02	7.14	5.37	5.32	6.03	5.48	5.31
TOTAAL	2.43.04*	3.21.00	2.57.03	2.47.00	2:44:00	2.45.00	2.45.10

*De tijden van deze uitvoering zijn niet goed vergelijkbaar omdat in delen is geknipt. ** Eigen registratie door NBV, niet in de handel. *** tv-registratie.

De oudste opname is niet van de Bachvereniging, maar van Willem Mengelberg en het Concertgebouworkest. Dit geeft een idee van de manier van uitvoeren die de oprichters van de Bachvereniging zo tegenstond. Tegelijkertijd geeft het misschien toch ook wel enig idee van hoe de uitvoeringen van Johan Schoonderbeek geklonken zullen hebben. Het stemgebruik van de zangers (zowel solisten als koor) is in die uitvoering uit 1937 heel anders dan tegenwoordig. Het grote amateurkoor klinkt log en weinig eenvormig, er is weinig aandacht voor de uitspraak van de tekst (dictie). Mengelbergs trage tempi zijn opvallend, net als de rubati (kleine tempovertragingen binnen stukken) en de portamenti (een soort aanloopje van beneden naar de noot toe). En dan zijn er natuurlijk talloze details die heel anders zijn dan tegenwoordig: het gebruik van vibrato, voorhoudingen, trillers, dynamiek enzovoort.

Uit Schoonderbeeks partituur blijkt dat hij streefde naar grote dynamische verschillen (contrast tussen hard en zacht). Zo begint hij 'Wahrlich, dieser ist Gottes Sohn gewesen' zeer zacht, wil hij vervolgens langzaam luider worden tot fortissimo (zeer hard) en dan weer een geleidelijk wegsterven van de klank (zie de foto op pagina 122). Hij noteert regelmatig geheugensteuntjes voor het tempo; 'zeer langzaam' of juist 'niet te langzaam' en hij slaat recitatieven die in een vierkwartsmaat staan ('Der Heiland fällt' of 'Er hat uns allen wohl getan') in achtsten. Gezien de opname van Van der Horst, waar ook de logheid van het koor opvalt, zal ook Schoonderbeeks koor niet heel wendbaar geweest zijn. Wel blijkt dat hij soms koorden kleiner bezette, zoals 'Wo willst du, dass wir dir bereiten'. Bij Charles de Wolff klinkt het koor heel gedisciplineerd, maar nog steeds minder flexibel dan het veel kleinere koor in de eerste opname van Jos van Veldhoven. Daar is veel aandacht besteed aan uitspraak en afwerking.

Johann 1938
 18 en 20-11-34

S. Swaap }
 J.H.H. Poth } 20-25-27-2-1948

J. Meyer }
 J.H.H. Poth } 11-12-13-4-1949

A. Poth }
 L. Sons } Den Haag 1950

Ad. Polh }
 Ad. De Smet } Naarden 1950

H. Krebbers }
 Ad. de Smet } Naarden 23-3-1951

Theo Olof }
 Louis Sons } Den Haag 1952

Herman Krebbers }
 Louis Sons } Den Haag 1953

Theo Olof }
 Louis Sons } Den Haag 1954

Theo Olof }
 Louis Sons } Naarden 1954

H. Krebbers }
 Poth } Naarden 1955

Th. Olof }
 J.H.H. Poth } Naarden 29-30-31-III-1958

H. Krebbers }
 J.H.H. Poth } Den Haag 15-16-12-57

H. Krebbers }
 T. Steenhuisen } Naarden 19-4-1957

Th. Olof }
 J.H.H. Poth } Naarden 3-4-1958

Th. Olof }
 R. Pilleman } Naarden 26-27-28-1959

Th. Olof }
 J. Poth } Den Haag 11-12-13-4-1949

Th. Olof }
 J. Steenhuisen } Naarden 14-15-16-1950

Th. Olof }
 J.H.H. Poth } Naarden 30-31-III-1961

H. Krebbers }
 T. Steenhuisen } Naarden 1962

J. L. Schuur }
 T. Steenhuisen } Naarden 1963

W. Noske }
 T. Steenhuisen } Naarden 1964

VIOLINO I. CORO I.
 Matthäus - Passion
 von
 JOH. SEB. BACH.

Erster Theil.

Nº 1. Chor.

Edition Peters.

De eerste
 vioolpartij van
 Coro I uit een
 set partijen
 van de Matthäus-
 Passion uit het
 Bachvereniging-
 archief, gebruikt
 door vele spelers
 die hun naam en
 uitvoeringsdata
 noteerden.

In de latere uitvoeringen van Jos van Veldhoven met professionele zangers, zijn klank en uitspraak nog meer uitgewerkt en vormen koor en solisten meer één geheel. Een opvallend verschil tussen de uitvoeringen van Van der Horst en De Wolff is de manier waarop de toetsenisten de baslijn uitwerken.

Bach schrijft voor de toetsinstrumenten enkel de basnoten op en geeft met cijfers aan welke samenklanken hij voor ogen had. Die cijfers kun je op veel verschillende manieren invullen. De manier waarop dat gebeurt is bij Van der Horst veel persoonlijker en origineler en bij De Wolff bescheiden en weinig opvallend. Sowieso valt in de opname van Van der Horst meteen het gebruik van het grote orgel op. De klank heeft iets breed en dieps en de bas is pregnant aanwezig. In de opnames vanaf de jaren 90 is de uitwerking van de baslijn telkens veel individueler.

Vanaf de eerste opname met Jos van Veldhoven zijn de keuzes die gemaakt worden op het gebied van tempo, vibrato, versieringen et cetera veel meer 'stijlvast' en volgens de 'regels' van de historische uitvoeringspraktijk zoals die in Nederland vanaf de jaren 60 en 70 hoogtij vierde. De oudere uitvoeringen maken andere keuzes in voorstellen (soms kort, soms lang, soms voor de tel, dan weer op de tel). Het tempo is flexibeler en er zijn veel vertragingen binnen een deel (rubati). Door zowel de zangers als de instrumentalisten worden soms portamenti gebruikt (aanloopjes van beneden naar een noot toe). Er wordt meer en anders gebruik gemaakt van vibrato en bijvoorbeeld de evangelist neemt veel tijd om zijn verhaal te vertellen met dramatische pauzes. Mooi om te zien is dat waar de eerste uitvoering van Jos van Veldhoven het meest 'volgens het boekje' is, hij later meer vrijheid neemt en zijn eigen weg gaat door bijvoorbeeld te experimenteren met bezettingen (een groter eerste en een kleiner tweede koor) en opstellingen. In de opname met Ton Koopman uit 1992 ligt wat meer nadruk op virtuositeit in het orkest.

Kijkend naar de tempi is opvallend dat Charles de Wolff veel sneller is dan Anthon van der Horst. Solisten Annie Hermes en Erna Spoorenberg, die bij beide dirigenten zongen, vertellen dat ze het fijn vonden dat er bij Van der Horst in een aria tenminste tijd was voor verdieping. Hoewel Van der Horst langzaam lijkt, duurde zijn complete *Matthäus-Passion* maar ongeveer tien minuten langer dan Mengelbergs verkorte versie. Charles de Wolff ging er prat op dat hij snel was en steeds sneller werd. Hij vergeleek zijn tempi met die van Harnoncourt, ook om te bewijzen dat hij echt niet ouderwets was in zijn opvattingen.

Aantekeningen van Johan Schoonderbeek bij het koordeel 'Wahrlich, dieser ist Gottes Sohn gewesen'

1994

Eerste keer volledig dubbelkorig (8 solisten) (Iván Fischer)

1997

De Bachvereniging o.l.v. Jos van Veldhoven verzorgt in plaats van het Koninklijk Concertgebouworkest de jaarlijkse passieuitvoering in het Concertgebouw ter ere van 75 jaar Bachvereniging

2006

Verkleinde bezetting, solisten zingen alles mee (Jos van Veldhoven)

2007

Vroege versie (Richard Egarr)

2010

Gescheiden podia 10 meter uit elkaar en verschil in grootte tussen orkest en koor I & II (asymmetrisch) (Jos van Veldhoven)

2014

Opname All of Bach

2015

Eerste meezingende leider (Stephan MacLeod)

2018

Afscheid Jos van Veldhoven, passie omlijst door koralen

2020

Geen uitvoering i.v.m. Covid-19 pandemie (Leonardo García Alarcón)

2021

tv-registratie Johannes-Passion i.v.m. Covid-19 pandemie (René Jacobs)

2022

Eerste keer Shunske Sato

> Honderd jaar uitvoeringspraktijk

Het jaar 1983 wordt vaak genoemd als keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse Bachvereniging. In 1983 nam Charles De Wolff afscheid en met hem een groot deel van het koor. Jos van Veldhoven werd aangesteld, in eerste instantie nog als koorleider en repetitor en er werd een nieuw koor en een professioneel barokorkest samengesteld. In 1984 klonk, onder leiding van Jos van Immerseel, de *Matthäus-Passion* in Naarden voor het eerst op historische instrumenten en werkte de Bachvereniging ook volgens de verworvenheden van de historische uitvoeringspraktijk. Daarin was de Bachvereniging 'laat'. In Nederland en daarbuiten ontstonden in de jaren 60 en 70 gespecialiseerde barokensembles onder leiding van pioniers als Gustav Leonhardt, Nikolaus Harnoncourt, Frans Brüggen en Ton Koopman. Zelfs het Concertgebouworkest werkte in 1975 met Nikolaus Harnoncourt, weliswaar niet met oude instrumenten, maar wel volgens de inzichten van de historische uitvoeringspraktijk.

Toch ligt het niet zo heel zwart-wit. Ook vóór 1983 waren naast Charles de Wolff diverse oudmuziekpioniers te gast bij de Bachvereniging, zoals Ton Koopman, Sigiswald Kuijken, Gustav Leonhardt, Anner Bijlsma en Frans Brüggen. De *Matthäus-Passion*, het meest zichtbaar voor de buitenwereld, bleef echter het bolwerk van Charles de Wolff. En terwijl de Bachvereniging onder Charles de Wolff andere keuzes maakte op het gebied van uitvoeringspraktijk waren De Wolffs voorgangers, Anthon van der Horst, Evert Cornelis en Johan Schoonderbeek pioniers avant la lettre. Van der Horst bijvoorbeeld door het gebruik van het grote orgel en zijn continue onderzoek naar Bach, Schoonderbeek door de oprichting van de Bachvereniging en de wens om een ander geluid te laten horen in de *Matthäus-Passion* en Evert Cornelis door zijn pleidooi voor een complete uitvoering.

Ook na de ommekeer in 1983 is er geen statische 'historische' standaard. Juist omdat we sinds die tijd regelmatig met internationale gastdirigenten werken, klinken er telkens andere accenten. Er waren verschillende jaren waarin werd geëxperimenteerd met de opstelling, zoals in 1994 onder leiding van Iván Fischer toen de twee ensembles recht tegenover elkaar zaten met de dirigent in het midden, of in 2010 onder leiding van Jos van Veldhoven toen de ensembles niet even groot waren en ongeveer tien meter uit elkaar zaten. Bovendien introduceerde Jos van Veldhoven in Nederland het principe van solisten die alles meezingen en maakte hij zich hard voor een veel kleinere zangersbezetting. Shunske Sato brengt als meespelend artistiek leider en vertegenwoordiger van een jonge generatie barokmusici een nieuw perspectief. Met zijn internationale achtergrond verbreedt hij de visie op uitvoeringspraktijk en is de Bachvereniging klaar voor de toekomst. In dit jubileumjaar zal hij zijn eerste *Matthäus-Passion* leiden. Hoe zijn interpretatie uiteindelijk in de golfbeweging van de geschiedenis zal passen, zal over honderd jaar blijken. Wat ik het meest frappant vind bij het kijken naar die honderd jaar is dat terwijl de Bachvereniging zich telkens vernieuwt er in de loop der tijd toch sprake is van een golfbeweging. Wat op een bepaald moment totaal onbespreekbaar is, wordt jaren later gezien als inventief. Zo blijkt wat musicoloog Richard Taruskin in 1988 in een geruchtmakend artikel schreef maar al te waar: de manier waarop we muziek uitvoeren zegt misschien wel net zo veel over onszelf en onze tijdgeest als over de tijd waarin de muziek geschreven is. Hoe we op een bepaald moment tegen Bach aankijken en hoe Bachs muziek klinkt, verandert met de tijdgeest en zal blijven veranderen. Op onze eigen manier zijn we zo allemaal trouw aan Bach en proberen we Bachs muziek recht te doen. Ook de komende honderd jaar.

**DE VASTE DIRIGENTEN
VAN DE BACHVERENIGING**

Johan Schoonderbeek 1922-1927

Evert Cornelis 1928-1930

Anthon van der Horst 1931-1964

Charles de Wolff 1965-1983

Jos van Veldhoven 1984-2018

Shunske Sato 2018-

GASTDIRIGENTEN

Siegfried Ochs (1926, 1927), Felix de Nobel (1958), Jos van Immerseel (1984), Ton Koopman (1985, 1987, 1989, 1992), René Jacobs (1990, 1996, 2021; Johannes-Passion), Philippe Herreweghe (1991, 2019), Iván Fischer (1994), Gustav Leonhardt (1995 en 2002), Sigiswald Kuijken (1998), Hans-Christoph Rademann (1999), Johannes Leertouwer (2002 – naast Gustav Leonhardt), Marcus Creed (2003), Masaaki Suzuki (2005), Richard Egarr (2007), Lars Ulrik Mortensen (2009), Konrad Junghänel (2011), Peter Dijkstra (2013), Stephan MacLeod (2015), Vaclav Luks (2017), Leonardo Garcia Alarcon (2020, niet doorgegaan) ♦

Uitvoering van de *Matthäus-Passion* in de Grote Kerk Naarden, 1986.

Scan de code met de camera van uw mobiele telefoon of ga naar bachvereniging.nl/magazine voor verrijkend materiaal bij dit artikel.